مجله علمی پژوهش در حقوق، فقه، فلسفه و الهیات ، شماره۱۳، پاییز ۱۳۹۷ جلد ۲، ص ۷۲-۵۸

http://www.jrse.ir

مجله علمی پژوهش در حقوق، فقه، فلسفه و الهیات (سال چهارم)
شماره۱۳/ پاییز ۱۳۹۷ / ص۷۲-۵۸

بررسی راهکارهای حقوقی پیشگیری از خسارت‌های زیست‌محیطی با تأکید بر حقوق ایران و اتحادیه اروپا

بهزاد اخزری [۱]، طیب افشارنیا [۲]

[۱] کارشناس ارشد حقوق خصوصی، دانشگاه علوم تحقیقات تهران، شاخه ایلام.

[۲] استادیار حقوق خصوصی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران غرب.

نام نویسنده مسئول:

بهزاد اخزری

چکیده

محیط‌زیست به عنوان یکی ارکان اساسی توسعه در کشورهای مختلف مطرح است. در این راستا، اروپا با انجام اقدامات احتیاطی، اتخاذ قوانین سخت‌گیرانه حقوقی، برگزاری اجلاس های مختلف حقوقی و... باعث کاهش چشمگیری از خسارت های زیست محیطی شده-است. جمهوری اسلامی ایران نیز همواره سعی کرده‌است تجارب اروپا را به کار گرفته و همچنین با وضع قوانین حقوقی در زمینه محیط زیست، خسارت های ناشی از آن را به حداقل برساند. در این بین، اصل ۵۰ قانون اساسی از مهم ترین قوانینی است که باعث شده تا با اتخاذ رویکردهای حقوقی آسیب های زیست محیطی کمتر شود.

واژگان کلیدی: پیشگیری – خسارت‌های زیست‌محیطی – حقوق ایران – حقوق اتحادیه اروپا.

مقدمه

محیط‌زیست را میراث مشترک بشریت دانسته‌اند و در سطح بین‌الملل بیش از ۳۰۰ سند، مستقیم یا به‌طور غیرمستقیم به حقوق محیط‌زیست اختصاص دارد که به نوعی بیانگر نگرانی بشر نسبت به آینده این میراث مشترک است. برابر اصل ۵۰ قانون اساسی ایران، در ایران حفاظت از محیط‌زیست که نسل امروز و نسل‌های بعد باید در آن حیات اجتماعی رو به رشدی داشته باشند، وظیفه‌ای عمومی تلقی می‌گردد. از این رو فعالیت‌های اقتصادی و غیر آن که با آلودگی محیط‌زیست یا تخریب غیرقابل جبران آن ملازمه پیدا کند، ممنوع است. این اصل ناظر به رویکرد پیشگیرانه‌ای نسبت به ورود زیان‌های زیست‌محیطی است. امروزه در حقوق اتحادیه اروپا به‌ویژه با توجه به«رهنمود اروپایی ۲۰۰۴/۳۵ مورخ ۲۱ آوریل ۲۰۰۴ درباره مسئولیت محیط‌زیستی راجع به پیشگیری و جبران خسارت‌های محیط‌زیستی»[1]، یکی از مهم‌ترین روش‌های پیشگیری از خسارات زیست‌محیطی، انجام تمهیدات پیشگیرانه برای احتراز از زیانی است که هنوز دانش بشری درباره احتمال وقوع آن، قطعیتی ندارد. این تمهیدات احتیاطی، که به اصل اقدام‌های احتیاطی نیز موسوم است، ناظر بر اقدام‌هایی است که به‌رغم فقدان دانش قطعی درباره خطر، باید برای حمایت از محیط‌زیست صورت گیرد. در کنار سازوکارِ مهمِ تمهیدات احتیاطی می‌توان به دیگر راه‌کارهای پیش‌گیرانه‌ی دیگری مانند لزوم توجه جدی قانون‌گذاران به «خسارات تنبیهی» و تشدید مسئولیت مدنی و کیفری متصدیان آلاینده‌های صنعتی، توقف فعالیت آلاینده‌های محیط‌زیست، وضع تضمینات کیفری برای آلایندگان، گسترش قوانین ایمنی‌محور، پذیرش مسئولیت ناشی از خطرهای توسعه، اصالت دادن به محیط‌زیست در قانون‌گذاری‌های ملی و بین‌المللی به جای انسان محوری نیز اشاره داشت. بسیاری از راهکارهای پیشگیری از خسارات زیست‌محیطی در اسناد منطقه‌ای اروپا رسوخ یافته است و به‌طور ضمنی از مقررات موضوعه ایران نیز قابلیت استنتاج دارد. این مطالعه درصدد آن است که با ترکیبی از روش‌های تحلیلی- توصیفی و همچنین تبینی، به بررسی راه‌کارهای و مکانیزم‌های حقوقی پیش‌گیری از خسارت‌های زیست‌محیطی با محوریت حقوق ایران و همچنین اتحادیه اروپا بپردازد تا پس از تبیین موضوع و جایگاه آن در این نظام حقوقی به بیان پیشنهادهایی حقوقی و کاربردی برای حفاظت از محیط‌زیست و پیش‌گیری از خسارت‌های زیست‌محیطی بپردازد. یکی از فرضیه‌های مهم مطالعه حاضر با توجه به سازوکارهای تنبیهی، تشدید مسئولیت آلایندگان صنعتی، تقویت مفاهیم و تفاسیر طبیعت محورانه است که می‌توانند نقش مهمی در پیشگیری از خسارات زیست‌محیطی داشته باشند.

در این مقاله به سازوکارهای حقوقی که می‌توانند از ورود خسارات زیست محیطی پیشگیری به‌عمل آورند و یا دست‌کم آن را به حداقل برسانند، تشابه و تفاوت‌های خسارات زیست محیطی بین حقوق ایران و اتحادیه اروپا و چگونگی استفاده از راهکارهای حقوقی اتحادیه اروپا در جهت جلوگیری از خسارات زیست‌محیطی در ایران پرداخته شده است.

راه‌کارهای حقوقی پیش‌گیری از خسارت‌های زیست‌محیطی در حقوق ایران

حفاظت از جنگل‌ها و مراتع و درختان

برای حفاظت از درختان و منابع طبیعی، قطع هر نوع درخت در معابر، میادین، بزرگراه‌ها و پارک‌ها، باغ‌ها و محل‌هایی که باغ شناخته می‌شوند در محدوده‌ی قانونی حریم شهرها بدون اجازه‌ی شهرداری ممنوع است. گونه‌های درختانی از قبیل شمشاد، زربین، سرخدار، سرو خمره‌ای، سفیدپلت، حرا و چندل، ارس، فندق، زیتون طبیعی، بنه (پسته وحشی)، گون، ششم، گردو (جنگلی) و بادام وحشی (بادامک) در سراسر کشور جزو ذخایر جنگلی محسوب می‌شوند و قطع آنها ممنوع است. هر کس به وسیله‌ی صحنه‌سازی به تهیه‌ی آثار تصرف در جنگل‌ها و مراتع ملی شده، کوهستان‌ها، منابع آب، چشمه‌سارها، انهار طبیعی و پارک‌های ملی به منظور تصرف یا ذیحق معرفی کردن خود یا دیگری مبادرت نماید یا بدون اجازه‌ی سازمان حفاظت محیط زیست یا دیگر مراجع ذیصلاح مبادرت به عملیاتی نماید که موجب تخریب محیط زیست و منابع طبیعی گردد، یا اقدام به هر گونه تجاوز و تصرف عدوانی یا ایجاد مزاحمت یا ممانعت از حق در موارد مذکور نماید، به مجازات حبس محکوم می‌شود. همچنین، هر کس به قصد تصرف به اراضی مستحدث و ساحلی متعلق به دولت و حریم دریا و دریاچه و تالاب‌های کشور تجاوز نماید یا اراضی مزبور را با برداشت شن و ماسه و خاک و سن تخریب کند، به حبس محکوم خواهد شد (قلی‌زاده، ۱۳۸۱). اگر کسی مراتع را تخریب نماید به حبس تأیبی محکوم خواهد شد. در صورت بریدن، ریشه‌کن کردن، سوزانیدن نهال درخت، تهیه‌ی چوب و هیزم و زغال از منابع ملی و توده‌های جنگلی، بدون اخذ پروانه از سازمان جنگل‌ها و مراتع کشور، مرتکب مجازات می‌شود. اعیان و عرصه‌ی جنگل‌ها و مراتع ملی متعلق به دولت است و کلیه‌ی اراضی که در اختیار دولت است و نیز اراضی منابع طبیعی با رعایت کلیه‌ی ضوابط مربوط قابل واگذاری به واجدین شرایط است. اما واگذاری جنگل‌ها و بیشه‌های طبیعی، مراتع عمومی، نهالستان‌های عمومی، پارک‌های جنگلی و جنگل‌های دست‌کاشت عمومی، حریم قانونی تأسیسات دولتی و راه‌های مسیر کوچ ایل‌نشین‌ها و حریم مربوط

[1]-Directive 2004/35/CE of the European Parliament and the Council of 21 April 2004 on environmental liability with regard to the prevention and remedying of environmental. OJ L n 2 143.30.4.2004.

به آنها مطلقاً ممنوع است. برای حمایت از گونه‌های جانوری، تیراندازی و شکار در پارک‌های ملی ممنوع است و برای حمایت از گونه‌های گیاهی و فضای سبز و پوشش گیاهی و جنگلی، تعلیف احشام و قطع اشجار و بوته‌کنی و تجاوز و تخریب محیط زیست و به طور کلی هر عملی که موجب از بین رفتن رستنی‌ها و تغییر اکوسیستم شود در پارک‌های ملی و آثار طبیعی ملی ممنوع است. همچنین، تجدید یا تمدید پروانه‌های اکتشاف و بهره‌برداری صادر شده برای معادن واقع در پارک‌های ملی و آثار طبیعی ملی ممنوع است. قطع اشجار و بوته‌کنی و تجاوز و تخریب محیط زیست و خارزنی و ذغال‌گیری و به طور کلی هر عملی که موجب از بین رفتن رستنی‌ها و تغییر اکوسیستم شود در پناهگاه‌های حیات وحش و مناطق حفاظت شده که اراضی آن متعلق به دولت باشد بدون اجازه ممنوع است. در ضمن، ورود و تعلیف احشام بدون پروانه در پناهگاه‌های حیات وحش و مناطق حفاظت شده برخلاف مقررات ممنوع است (قلی‌زاده، ۱۳۸۱).

حفاظت از دریاها و آب‌ها

قانونگذار ایران از آلودگی دریاها توسط مواد نفتی، آلودگی تالاب‌ها، آلودگی آب شرب و دفع فاضلاب‌ها غافل نبوده است و قواعد کلی مربوط به هر یک از آنها را مشخص نموده است. به نظر می‌رسد که برای حفاظت از آب‌ها اعم از آب‌های شور یا شیرین و همین‌طور تالاب‌ها عنصر قانونی لازم در قالب اصولی روشن و واضح مهیا است. اما آلودگی‌های موجود در دریاها، تالاب‌ها و رودخانه‌ها علیرغم وجود این مقررات، ما را به این نتیجه رهنمون می‌سازد که احتمالاً اشکال کار در اجرا است نه در مرحله‌ی تقنین؛ بهترین قوانین تا وقتی اجرا نشود نمی‌توانند نقش خود را ایفا نمایند. در مرحله‌ی اجرا نیز آنچنان که قبلاً گفتیم افراد ذینفع و همین‌طور سازمان حفاظت محیط زیست اقدام به شکایت و تشکیل پرونده می‌کنند و در مواردی حکم به رفع آلودگی یا تعطیلی منبع آن صادر می‌گردد و حتی حکم مزبور اجرا هم می‌شود ولی وضعیت همچنان منفی است و روز به روز اوضاع وخیم‌تر می‌گردد. یک علامت سؤال بزرگ در اینجا وجود دارد، آنان که دست‌اندرکار مسائل حقوقی نیستند ضعف را در قوانین می‌دانند. اما این مطالعه نشان می‌دهد که ضعفی در قوانین وجود ندارد، ولی آنچه قانون مقرر نموده است در عمل به طور کامل به اجرا درنمی‌آید. ممکن است گفته شود که چاره‌ی کار در تعیین دستگاهی برای نظارت بر اجرای قانون است؛ ولی این‌طور نیست چرا که بر انجام نظارت نیز نظارت دیگری لازم خواهد آمد. از مؤثرترین عوامل در این زمینه می‌توان از رسانه‌های گروهی و مطبوعات نام برد؛ نه مطبوعات وابسته به دستگاه‌های اجرایی مربوط بلکه مطبوعاتی مستقل و در عین حال متخصص. مطبوعاتی که وظیفه خود را در انتقاد بداند نه توجیه وضعیت (کاشانی، ۱۳۹۱).

جلوگیری از آلودگی هوا

در خصوص جلوگیری از آلودگی هوا، به موجب کنوانسیون وین، کشورهای عضو باید اقدامات لازم را به منظور حفظ سلامت انسان و محیط زیست در قبال اثرات بالفعل و بالقوه‌ی سوء ناشی از فعالیت انسان که لایه‌ی ازن را دگرگون می‌سازد یا ممکن است دگرگون کند به عمل آورند. به موجب قوانین ایران نیز اقدام به هر عملی که موجبات آلودگی هوا را فراهم نماید ممنوع است. منظور از آلودگی هوا عبارت است از وجود و پخش یک یا چند آلوده کننده اعم از جامد، مایع، گاز، تشعشع پرتوزا و غیرپرتوزا در هوای آزاد به مقدار و مدتی که کیفیت آن را به طوری که زیان‌آور برای انسان یا سایر موجودات زنده یا گیاهان یا آثار و ابنیه باشد تغییر دهد. بنابراین، استفاده از وسایل نقلیه‌ی موتوری که بیش از حد مجاز و مقرر دود و آلوده کننده‌های دیگر وارد هوای آزاد نمایند ممنوع است. هر وسیله نقلیه‌ی موتوری که به کار گرفته می‌شود باید دارای گواهینامه‌ی مخصوص مبنی بر رعایت حد مجاز خروجی آلوده کننده‌های هوا باشد. ساخت و تولید و ورود وسایل نقلیه‌ی موتوری و همچنین موتور و سایر قطعات مرتبط با احتراق وسایل نقلیه از قبیل کاربراتور و فیلتر مستلزم رعایت استانداردهای حفاظت محیط زیست است. در این رابطه، کارخانه‌ها و کارگاه‌ها و نیروگاه‌ها و کوره‌های آجرپزی و آهک‌پزی موظف به استفاده از سوخت و سیستم‌های احتراقی مناسب و قابل دسترسی که موجبات کاهش آلودگی هوا را فراهم نماید هستند. در ضمن، پخش و انتشار هر نوع مواد آلوده کننده‌ی هوا بیش از حد مجاز از منابع تجاری، خانگی و متفرقه در هوای آزاد ممنوع است. همچنین، به کار انداختن وسایل نقلیه‌ی موتوری که بیش از استانداردهای مقرر دود و آلوده کننده‌های دیگر وارد هوای آزاد نماید، ممنوع است. پخش هر نوع آلوده کننده از منابع متفرقه در هوای آزاد بیش از استانداردهای مقرر نیز ممنوع است.

حفاظت از گونه‌های طبیعی

در مورد حفاظت از گونه‌های طبیعی، به موجب کنوانسیون تنوع زیستی ریو، هر کشور عضو باید از ورود گونه‌های بیگانه‌ای که اکوسیستم‌ها و زیستگاه‌های گونه‌های دیگر را به خطر می‌اندازد جلوگیری کنند و آنها را تحت کنترل درآورد. هر کشور عضو باید قوانین و مقررات لازم برای حفاظت از گونه‌ها و جمعیت‌های در معرض خطر نابودی را تنظیم یا تحکیم نماید. در ایران، از تاریخ تصویب قانون حفاظت محیط زیست، نام سازمان شکاربانی و نظارت بر صید به سازمان حفاظت محیط زیست و همچنین نام شورای عالی مزبور به شورای

عالی حفاظت محیط زیست تبدیل شد. از آن پس، کلیه‌ی امور مربوط به حیوانات وحشی و آبزیان رودخانه‌ها و آب‌های داخلی و حفظ محیط زیست به سازمان حفاظت محیط زیست محول گردیده است. در زمینه‌ی شکار، هر کس به عمد و بدون ضرورت حیوان حلال‌گوشت متعلق به دیگری یا حیواناتی را که شکار آنها توسط دولت ممنوع اعلام شده است بکشد یا مسموم یا تلف یا ناقص کند به حبس یا جزای نقدی محکوم خواهد شد. هر کس هم برخلاف مقررات و بدون مجوز قانونی اقدام به شکار یا صید حیوانات و جانوران وحشی حفاظت شده نماید، به حبس یا جزای نقدی محکوم خواهد شد؛ البته خرید و فروش، تکثیر و پرورش و صدور و ورود حیوانات وحشی و اجزای آنها که غیربومی ایران باشند و از خارج به کشور وارد شده یا از قبل در کشور تکثیر و پرورش یافته باشند با کسب پروانه یا اجازه از سازمان مجاز است. ورود و صدور آن دسته از جانوران وحشی و اجزای آنها که در فهرست کنوانسیون تجارت بین‌المللی گونه‌های در معرض خطر انقراض ثبت شده‌اند باید با رعایت مقررات کنوانسیون مذکور صورت گیرد. در ضمن، شکار در مناطق حفاظت شده و قرق اختصاصی و همچنین شکار حیوانات حمایت شده با پروانه‌ی عادی ممنوع است. در این رابطه، خرید و فروش، عرضه و نگهداری و حمل و صدور کلیه‌ی جانوران وحشی زنده و کشته و اجزای آنها بدون تحصیل پروانه از سازمان حفاظت محیط زیست ممنوع است، مگر آنچه از طرف شورای عالی حفاظت محیط زیست مجاز اعلام شده باشد. ترخیص حیوانات و پرندگان وحشی از جمله مقامات صلاحیت‌دار دامپزشکی مبدأ صدور است. تکثیر و پرورش جانوران وحشی و آبزیان با رعایت قانون تشکیل وزارت منابع طبیعی مستلزم تحصیل پروانه از سازمان حفاظت محیط زیست است.

جلوگیری از آلودگی‌های صنعتی

در خصوص جلوگیری از آلودگی‌های صنعتی، صدور پروانه‌ی تأسیس هر نوع کارخانه و کارگاه جدید و توسعه و تغییر کارخانه‌ها و کارگاه‌های موجود، مستلزم رعایت مقررات و ضوابط حفاظت و بهسازی محیط زیست است. همچنین، احداث نیروگاه‌ها، پالایشگاه‌ها، کارخانه‌های پتروشیمی، کارخانه‌های صنایع نظامی، فرودگاه‌ها و ترمینال‌های بارگیری موکول به رعایت ضوابط و معیارهای سازمان حفاظت محیط زیست از لحاظ محل استقرار است. فعالیت کارخانه‌ها و کارگاه‌های جدیدی که ضوابط و معیارهای موردنظر را رعایت ننمایند، همچنین فعالیت و بهره‌برداری از کارخانه‌ها و کارگاه‌ها و نیروگاه‌هایی که بیش از حد مجاز موجبات آلودگی هوا را فراهم آورند ممنوع است. کارخانه‌ها، کارگاه‌ها و واحدهای صنعتی و معدنی موظفند یک در هزار فروش تولیدات و خدمات خود را در هر سال به حساب جداگانه‌ای واریز و از محل وجوه این حساب هزینه‌های مربوط به حفاظت محیط زیست و کنترل آلودگی‌ها را پرداخت نمایند. مخارج و هزینه‌هایی که کارخانه‌ها و کارگاه‌های واحدهای صنعتی و معدنی به تشخیص یا تحت نظر سازمان هزینه می‌نمایند جزو هزینه‌های قابل قبول مالیاتی آنها منظور خواهد شد. در صورتی که یک در هزار فروش تولیدات کارخانه‌ها و کارگاه‌های صنعتی و معدنی مذکور پس از انجام هزینه‌های مقرر در پایان سال مالی تماماً به مصرف نرسیده باشد، معادل آن در سال‌های بعد قابل هزینه است و جزو هزینه‌های قابل قبول مالیاتی سالی که وجوه مزبور در آن به مصرف رسیده است محاسبه خواهد شد. در ضمن، ایجاد تأسیسات و کارگاه‌هایی که منافی بهداشت و موجب سلب آسایش مجاورین باشد در شهرها و حومه ممنوع و آنچه فعلاً در شهرها و حومه موجود است صاحبانشان باید آنها را به محل مناسبی در خارج از شهر منتقل نمایند.

در خصوص دفع زباله‌ها و فاضلاب صنعتی، سوزاندن و انباشتن زباله‌های شهری و خانگی و هر گونه نخاله در معابر عمومی و فضای باز ممنوع است. همچنین، تخلیه و پخش فاضلاب یا هر نوع ماده‌ی آلوده کننده از منابع متفرقه به آب‌های پذیرنده به میزان بیش از حد استاندارد ممنوع است. رقیق کردن در مرحله‌ی تخلیه به عنوان تصفیه ممنوع است، مگر در موارد خاصی که به تشخیص سازمان، خطر آلودگی محیط زیست را به همراه نداشته باشد. در این رابطه، به موجب بیانیه‌ی کنفرانس سازمان ملل متحد درباره‌ی محیط زیست و انسان، تخلیه‌ی مواد سمی یا مواد دیگر و گرما به میزان یا تراکمی که از ظرفیت مجاز محیط زیست بالا رود باید متوقف شود تا اطمینان حاصل شود که صدمه‌ی غیرقابل برگشتی به اکوسیستم وارد نخواهد شد.

جلوگیری از سایر انواع آلودگی‌ها

در خصوص جلوگیری از سایر آلودگی‌ها، به موجب قانون ایجاد هر گونه آلودگی صوتی بیش از حد مجاز است. مردم بر اساس ماده‌ی ۳۲۵ ق.آ.د.م. می‌توانند بر ضد اشخاص مزاحمی که در ملک خود ایجاد سروصدای زیاد می‌کنند دعوی رفع مزاحمت اقامه کنند. هر اقدامی که تهدید کننده‌ی بهداشت عمومی شناخته شود، از قبیل آلوده کردن آب آشامیدنی یا توزیع آب آشامیدنی آلوده، دفع غیربهداشتی فضولات انسانی و دامی و مواد زائد، ریختن مواد مسموم کننده در رودخانه‌ها، زباله در خیابان‌ها و کشتار غیرمجاز دام، استفاده‌ی غیرمجاز از فاضلاب خام یا پساب تصفیه‌خانه‌های فاضلاب برای مصارف کشاورزی ممنوع است. در اینجا منظور از آلودگی محیط زیست، عبارت است از پخش یا آمیختن مواد خارجی به آب یا هوا یا خاک یا زمین به میزانی که کیفیت فیزیکی، شیمیایی یا بیولوژیک آن را به طوری تغییر دهد

که به حال انسان یا سایر موجودات زنده یا گیاهان یا آثار یا ابنیه مضر باشد. با گسترش شهرنشینی، آلودگی صوتی و اقدام به زیان بهداشت عمومی روز به روز دارای اهمیت بیشتری می‌شود. لازم است که مقررات دقیق‌تر و مؤثرتری راجع به مسئله‌ی آلودگی صوتی همچنین راجع به بهداشت عمومی وضع گردد (قلی‌زاده، ۱۳۸۱).

سیاست گذاری های حقوقی در عرصه داخلی محیط زیست

در بعد از انقلاب اسلامی، جمهوری اسلامی ایران در عرصه محیط زیست مبادرت به سیاست گذاری های حقوقی کرد که از جمله آنها می توان به موارد زیر اشاره داشت:

۱- در صدر این قوانین از اصل پنجاهم قانون اساسی باید نام برد که می‌گوید: «در جمهوری اسلامی، حفاظت محیط زیست که نسل امروز و نسل‌های بعد باید در آن حیات اجتماعی رو به رشدی داشته باشند، وظیفه‌ی عمومی تلقی می‌گردد؛ از این‌رو، فعالیت‌های اقتصادی و غیر آن که با آلودگی محیط زیست یا تخریب غیرقابل جبران آن ملازمه پیدا کند، ممنوع است.

۲- قانون توزیع عادلانه آب. آنچه در این قانون مربوط به حقوق محیط زیست است، در ماده ۴۶ قانون مزبور آمده است. آلوده ساختن آب ممنوع است. پیشگیری و جلوگیری از آلودگی منابع آب به سازمان حفاظت محیط زیست محول می‌شود. سازمان مذکور موظف است پس از کسب نظر سایر مقامات ذیربط کلیه تعاریف، ضوابط، مقررات و آیین‌نامه‌های مربوط به جلوگیری از آلودگی آب را تهیه و به تصویب هیئت وزیران برساند که پس از تصویب لازم‌الاجرا خواهد بود (بهرامی احمدی، ۱۳۸۸). ماده‌ی مزبور تفاوتی بین آب‌های آشامیدنی یا آب‌های کشاورزی یا غیر آنها نگذاشته و آنچه ماده مزبور در نظر دارد، آلوده نشدن آب است.

۳- قانون معادن مصوب ۱۱ خرداد ۱۳۶۱. در ماده ۳۷ قانون مزبور می‌گوید: چنانچه بهره‌برداری بر اثر اکتشاف و بهره‌برداری به اراضی و املاک آسیب برساند، مکلف به جبران خسارت است.

منظور از «اراضی» مندرج در این ماده را باید تفسیر به اراضی خصوصی و املاک مجاور معدن کرد که در حریم قانونی صاحبان املاک نیز نباشد وگرنه:

اولاً، حریم طبق ماده ۱۳۹ قانون مدنی، «حریم در حکم ملک صاحب حریم است و تملک و تصرف در آن که منافی باشد با آنچه مقصود از حریم است، بدون اذن از طرف مالک صحیح نیست...»؛

ثانیاً، این ماده مربوط به مسائل زیست‌محیطی نیست. تکلیف فعالیت‌های آلوده کننده یا مخرب محیط زیست در اصل پنجاهم قانون اساسی روشن است و قابل تردید هم نیست.

۴- قانون مناطق دریایی جمهوری اسلامی ایران در خلیج‌فارس و دریای عمان (فروردین ۱۳۷۲) طبق این قانون هرگاه کشتی خارجی باعث آلودگی محیط زیست دریایی شود و مناطق دریایی ایران را آلوده کند، آلوده کننده هم دارای مسئولیت مدنی و هم دارای مسئولیت کیفری است.

آیین‌نامه جلوگیری از آلودگی آب (اردیبهشت ۱۳۷۳).

ماده‌ی یک قانون مزبور مورد زیر را نیز جزو مواردی که موجب مسئولیت می‌شود، محسوب داشته است:

«تغییر مواد محلول یا معلق یا تغییر درجه حرارت و دیگر خواص فیزیکی و شیمیایی و بیولوژیکی آب در حدی که آن را برای مصرفی که مقرر است، مضر یا غیرمفید سازد».

همچنین، در این ماده منابعی که عملکردشان ممنوع است، به شرح زیر آورده است:

«هر گونه منبعی که فعالیت یا بهره‌برداری از آن موجب آلودگی آب می‌شود که شامل منابع صنعتی، معدنی، کشاورزی، دامداری، شهری، خانگی، خدماتی و درمانی متفرقه می‌باشد».

به موجب قانون مزبور فعالیت‌های صنعتی، بیمارستانی و کشاورزی و مواد زائد جامد، مثل جسد حیوانات جزو منابع آلاینده شمرده شده است. ماده ۲۲۰ آیین‌نامه مزبور به مسئولیت مدنی متخلفان اشاره کرده و چنین گفته است:

«چنانچه تخلف از مقررات این آیین‌نامه موجب ورود هر گونه خسارت به محیط زیست آبزیان و منابع طبیعی شود، دادگاه حسب درخواست سازمان، مسئولین را به پرداخت و جبران خسارت وارد شده محکوم می‌نماید.

۶- قانون نحوه‌ی جلوگیری از آلودگی هوا (اردیبهشت ۱۳۷۴)

این آیین‌نامه هر عملی را که موجب آلودگی هوا شود، ممنوع کرده است. لذا این قانون را می‌توان از این جهت، مهم‌ترین قانون مربوط به ممنوع بودن آلوده کردن هوا دانست (بهرامی احمدی، ۱۳۸۸).

۷- قانون حفاظت و بهره‌برداری از منابع آبزی جمهوری اسلامی ایران (شهریور ۱۳۸۴) که برای آلایندگان منابع آبزیان جزای نقدی و ضمانت اجراهای قانونی دیگر در نظر گرفته است.

۸- قانون مجازات اسلامی. در قانون مجازات اسلامی مواد مختلفی مربوط به متخلفان و تخریب‌کنندگان محیط است. از آن جمله مواد ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۶، ۶۸۸ و تبصره‌های آن و ماده ۶۸۹ است. این مواد از جهت آنکه از مواد قانون مجازات است، متن آن مواد ذکر می‌شود. ماده ۶۷۹ می‌گوید:

«هر کس به عمد و بدون ضرورت حیوان حلال‌گشت متعلق به دیگری یا حیواناتی که شکار آنها توسط دولت ممنوع اعلام شده است، را بکشد یا مسموم یا تلف یا ناقص کند به حبس از نود و یک روز تا شش ماه یا جزای نقدی از یک میلیون و پانصد هزار ریال تا سه میلیون ریال محکوم خواهد شد».

عدم تعادل و تناسب بین میزان زندان پیش‌بینی شده در این ماده با جریمه نقدی کاملاً روشن است. ماده ۶۸۰ قانون مزبور گفته است:

«هر کس برخلاف مقررات و بدون مجوز قانونی اقدام به شکار یا صید حیوانات و جانوران وحشی حفاظت شده نماید، به حبس از سه ماه تا سه سال و یا جزای نقدی از یک و نیم میلیون ریال تا هجده میلیون ریال محکوم خواهد شد».

در این ماده نیز همان اشکال مطرح شده در ماده قبل وجود دارد؛ ماده ۶۸۶ می‌گوید:

«هر کس درختان موضوع ماده یک قانون گسترش فضای سبز را عالماً و عامداً و برخلاف قانون مذکور قطع یا موجبات از بین رفتن آنها را فراهم آورده، علاوه بر جبران خسارت وارده حسب مورد به حبس تعزیری از شش ما تا سه سال و یا جزای نقدی از سه میلیون تا هجده میلیون ریال محکوم خواهد شد».

و شاید مهم‌ترین و صریح‌ترین این مواد، ماده‌ی ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی است که می‌گوید:

«هر اقدامی که تهدید علیه بهداشت عمومی شناخته شود، از قبیل آلوده کردن آب آشامیدنی یا توزیع آب آشامیدنی آلوده، دفع غیربهداشتی فضولات انسانی و دامی و مواد زائد، ریختن مواد مسموم کننده در رودخانه‌ها، زباله در خیابان‌ها و کشتار غیرمجاز دام، استفاده غیرمجاز فاضلاب خام یا پس‌آب تصفیه‌خانه‌های فاضلاب برای مصارف کشاورزی ممنوع می‌باشد و مرتکبین چنانچه طبق قوانین خاص، مشمول مجازات شدیدترین نباشند، به حبس تا یک سال محکوم خواهند شد.» (بهرامی احمدی، ۱۳۸۸).

اساسی سازی حق بر محیط زیست در حقوق ایران

در حقوق ایران، در خصوص وضعیت حق بر محیط زیست در رویه‌ی دادگاه‌های ایران نمی‌توان بدون مطالعه‌ی آرای قضایی نظر صریح و مطمئنی را ارائه داد؛ تنها می‌توان به تحولاتی که پس از دهه‌ی هشتاد با اهمیت یافتن حفظ محیط زیست و منابع طبیعی در قوه‌ی قضائیه اتفاق افتاده است، اشاره نمود. قوه‌ی قضائیه در راستای تکلیف مقرر در بند ۵ اصل ۱۵۶ قانون اساسی و وظیفه‌ی موضوع اصل ۵۰ قانون اساسی، تکلیف مهمی را در صیانت از حق بر محیط زیست سالم بر عهده دارد. در این راستا در برخی از آرای قضایی شاهد توجه به این مسئله هستیم؛ به‌ویژه می‌توان به توجه دیوان عدالت اداری به حقوق نسل‌های آینده، صیانت از منابع آبی، حق بر هوای پاک، بقای حیات وحش و نمونه‌هایی از این دست اشاره کرد (هداوند و مشهدی، ۱۳۸۸). برخی از اقدامات در قوه‌ی قضائیه مانند اختصاص شعب ویژه، تشکیل شورای سیاست‌گذاری و حفظ حقوق بیت‌المال، صدور بخشنامه‌های متعدد رئیس قوه‌ی قضائیه در این زمینه و آموزش قضات، از مهم‌ترین تحولات مثبت و اطاله‌ی دادرسی‌های زیست‌محیطی، کاستی‌های حق دادخواهی، اهمیت ثانویه‌ی محیط زیست در نزد برخی از قضات به ویژه در برخی از پرونده‌ها مانند تغییر کاربری، پایین بودن میزان مجازات‌ها، در ردیف تحولات منفی در زمینه‌ی تضمین حق بر محیط زیست سالم در سطح محاکم به شمار می‌آیند.

راه کارهای حقوقی پیش گیری از خسارت‌های زیست محیطی در حقوق اتحادیه اروپا

۱- اصل اقدامات احتیاطی در اسناد اروپایی

اصطلاح اصل احتیاطی نخستین بار در ۱۷۷۰در اسناد بین المللی حفاظت از محیط زیست نمود یافت. اعلامیه نوامبر ۱۷۱۷ شرکت کنندگان دومین برای حمایت از دریای شمال در برابر اثرهای خطرناکترین موادی که ممکن است اثرهای زیانباری داشته باشند، دیدگاه احتیاطی لازم است که ممکن است لازم بداند حتی پیش از آنکه رابطه سببیت، با دلیل علمی روشن و مطلقی احراز شود، کنترل ورودی های این مواد صورت بگیرد. برابر کنوانسیون ایمنی زیستی نیز هرجا خطر جدی کاهش یا نابودی تنوع زیستی وجود دارد، نمیتوان به استناد نبود قطعیت علمی کامل، اقدامهای لازم برای جلوگیری یا کاهش چنین خطری را به تعویق انداخت. معاهده ماستریخت اصل اقدامهای احتیاطی را به فهرست اصل‌های اساسی سیاست محیط زیست اروپا افزود و براساس بند ۲ ماده ۱۷۱ معاهده جامعه اروپا، سیاستگذاری جامعه اروپا درباره محیط زیست باید مبتنی بر اصل اقدام های احتیاطی و انجام اقدام های پیشگیرانه باشد. با توجه به بند الف بخش نخست ماده ۳ رهنمود زیست محیطی سال ۲۰۰۴، در صورت وجود احتمال کافی برای وقوع خسارت زیست محیطی در آینده

نزدیک، بهره بردار مسئول است. برابر ماده ۵ منشور اساسی محیط زیست فرانسه مصوب ۲۰۰۵ که رهنمود زیست محیطی سال ۲۰۰۴ را اجرا می کند «در مواردی که با توجه به شناخت های علمی زمان، امکان بروز خسارتهای غیرقطعی وجود دارد که اثر نامطلوب و غیرقابل جبران بر محیط زیست بگذارد، نهادهای عمومی با اعمال اصل احتیاطی، بر این امر نظارت نموده و اقدام های مناسب و موقتی برای جلوگیری از ورود خسارت را انجام خواهند داد (قاسم زاده و همکاران، ۲۰۱۵).

در اقدامهای احتیاطی، خطر همواره با نوعی بی‌اطمینانی از نتیجه عمل، آمیخته است و با وضعیتی خاکستری میان قطعیت و بی-اطمینانی رو به رو هستی. ازاین رو، پیش بینی ما از آینده دشوار است ولی باید احتیاط‌هایی را در پیش گرفت. پرسشی که ممکن است خواننده را به خود وادارد آن است که دامنه وظیفه‌ی متصدی فعالیت یا تولیدکننده فرآورده در انجام اقدامهای احتیاطی تا کجا پیش میرود؟ پاسخ به این پرسش تا اندازه‌ای دشوار است و حقوقدانان در پاسخ به آن پرسش راه یکسانی را بر نگزیده‌اند.

در انجام اقدام های احتیاطی زیست‌محیطی با دو مفهوم اقدام به لحاظ زیست محیطی محتاطانه و اقدام به لحاظ اقتصادی محتاطانه روبه رو هستیم. در مفهوم نخست باید از فاجعه زیست محیطی اجتناب نمود حتی اگر از دید اقتصادی هزینه های آن توجیه پذیر نباشد، ولی در مفهوم ئ.م تا زمانی که اثبات می شود خطر زیست محیطی، قابل اغماض نیست و باید اقدامات را به تاخیر انداخت. اصل ۱۵ ریو مقرر درباره اصل اقدام‌های احتیاطی نیز به ظاهر به تصمیم به لحاظ اقتصادی محتاطانه گرایش دارد و برابر آن در مواردی که خطر ایجاد آسیب‌های جدی با جبران ناپذیر به محیط زیست وجود دارد. عدم یقین علمی کافی نباید دستاویزی برای تعویق انداختن اقدام‌هایی باشد که از نظر هزینه مقرون به صرفه بوده و لازمه جلوگیری از تخریب محیط‌زیست هستند. این اصل با عبارت مشابهی در برخی اسناد اروپایی مانند اعلامیه وزرا در برگن نروژ بازتاب یافت. لایحه محیط‌زیستی دولت بریتانیا در سال ۱۹۹۰ نیز مفهوم اقتصادی اصل اقدام‌های احتیاطی را پذیرفت. برابر این لایحه در جایی که خطر چشمگیری درباره خسارت به محیط زیست وجود دارد، دولت حتی در جایی که دانش علمی، قطعی نیست اقدام‌های احتیاطی برای محدودسازی استفاده از مواد بالقوه خطرناک یا انتشار آلاینده‌های بالقوه خطرناک انجام خواهد داد به شرط آنکه تعادل هزینه‌ها و منافع احتمالی این اقدام را توجیه نماید (قاسم زاده و همکاران، ۲۰۱۵).

۲-اصل مسئولیت مشترک اما متفاوت در حقوق هنجاری

مفهوم مسئولیت مشترک اما متفاوت انعکاس گسترده‌ای در اسناد غیرالزامی حقوق محیط‌زیست یا حقوق نرم (قوام نیافته) داشته است. جدای از اعلامیه ریو که ذکر شد، این اصل در اعلامیه کپنهاگ ۱۹۹۵ مورد تأکید قرار گرفته است. بند ۲۸ این اعلامیه اعلام می‌دارد «اتخاذ اقدامات و برنامه‌هایی برای توسعه اجتماعی مسئولیت هر کشور می‌باشد و بایستی شرایط اقتصادی، اجتماعی و تنوع محیط زیستی هر کشور در نظر گرفته شود». بسیاری از مواد اعلامیه در ضرورت کمک به کشورهای در حال توسعه برای حفظ محیط زیست تأکید می‌کند. همچنین اعلامیه لیپزپینگ در مورد حفاظت و بهره‌برداری پایدار از منابع ژنتیک گیاهی برای غذا و کشاورزی ۱۹۹۶ در این خصوص اعلام می‌دارد، کشورها دارای مسئولیت انفرادی و مشترک برای حفظ منابع ژنتیکی گیاهی می‌باشند، برای رسیدن به امنیت غذایی کشورها را به پیش‌بینی شرایط مطلوب و عادلانه برای کشورهای در حال توسعه توصیه می‌کند. برنامه عمل جهانی در خصوص منابع ژنتیکی حیوانی هم در سال ۲۰۰۷ کشورهای توسعه‌یافته را به کمک مالی به کشورهای در حال توسعه و کشورهای با اقتصاد در حال گذارتر ترغیب می‌کند (عبدالهی و معرفی، ۱۳۸۹).

۳- اصل مسئولیت مشترک اما متفاوت در معاهدات زیست‌محیطی

مفهوم مسئولیت مشترک اما متفاوت از مفهوم «میراث مشترک بشریت» نشأت گرفته است. نمونه‌های زیادی از این مفهوم در معاهدات زیست‌محیطی به چشم می‌خورد. کنوانسیون بین‌المللی ماهیگیری در دریاهای آزاد اقیانوس آرام شمالی (۱۹۵۲)، یک رژیم حفاظتی به منظور تأمین نیازهای مشترک نوع بشر ایجاد کرده است. قسمت ۸ از ماده دوم کنوانسیون، بهره‌برداری از ماهی‌ها را به عنوان نگرانی مشترک تمامی طرف‌ها توصیف کرده است. معاهده اصول حاکم بر اکتشاف و بهره‌برداری از فضا ماوراء جو شامل ماه و دیگر اجرام سماوی، فضای ماوراء جو و ماه را به عنوان منطقه متعلق به کل بشریت شناخته است.

کنوانسیون تنوع زیستی ۱۹۹۲ حفاظت از تنوع زیستی را به عنوان نگرانی مشترک قلمداد کرده و تمامی طرف‌ها را به همکاری در تأمین کمک‌های مالی و فنی کرده و بر وضع قوانین خاص برای تأمین نیازهای کشورهای در حال توسعه تأکید می‌کند. بند ۲ ماده ۱۶ مقرر می‌دارد که طرف‌های توسعه‌یافته کنوانسیون باید دسترسی و انتقال تکنولوژی به کشورهای در حال توسعه را مطابق با شرایط عادلانه و مطلوب فراهم کنند. ماده ۲۰ حاوی مسئولیت‌های متفاوت واضح‌تری است؛ کشورهای توسعه‌یافته باید منابع مالی کافی برای اجرای کنوانسیون توسط کشورهای در حال توسعه را فراهم کنند. گفتنی است که بند ۴ ماده ۲۰ انجام تعهدات کشورهای در حال توسعه را به دریافت این کمک‌ها (از کشورهای توسعه‌یافته) منوط کرده است. همچنین در بند ۵ ماده ۲۰ بر ضرورت توجه کشورهای توسعه‌یافته به

موقعیت کشورهای کمتر توسعه‌یافته در اقدامات خود در ارتباط با تأمین بودجه و انتقال تکنولوژی تأکید شده است (عبدالهی و معرفی، ۱۳۸۹).

در معاهده بین‌المللی در خصوص منابع ژنتیکی گیاهی برای غذا و کشاورزی مصوب سال ۲۰۰۱ منابع ژنتیکی برای غذا و کشاورزی نگرانی مشترکی برای تمام کشورها شناخته شده‌اند. ماده ۷ این معاهده همکاری بین‌المللی برای تقویت ظرفیت و توان کشورهای در حال توسعه را ضروری می‌داند. ماده ۸ نیز طرف‌ها را به انتقال اطلاعات و تکنولوژی به کشورهای در حال توسعه و در حال گذار ملزم کرده و در ماده ۱۳ (۲) (b) مقرر می‌کند که این انتقال تکنولوژی بایستی مطابق شرایط مطلوب و عادلانه صورت گرفته و انجام تعهدات این معاهده توسط کشورهای در حال توسعه منوط به تخصیص منابع از طرف کشورهای توسعه‌یافته شده است. کنوانسیون استکهلم در مورد آلاینده‌های آلی پایدار مصوب سال ۲۰۰۱ مقرر می‌دارد که «طرف‌ها در اتخاذ تصمیمات، باید نیازها و اوضاع و احوال شرایط کشورهای در حال توسعه و کشورهای با اقتصاد در حال گذار را در نظر بگیرند.» بند ۲ ماده ۱۲ نیز طرف‌ها را به اعطای کمک‌های فنی مناسب به کشورهای در حال توسعه و کشورهای با اقتصاد در حال گذار برای انجام تعهدات خود ملزم می‌نماید. پروتکل ۱۹۹۶ کنوانسیون لندن در مورد پیشگیری از آلودگی دریا از طریق تخلیه پسماند و سایر اشیاء نیز بر تعهد به انتقال تکنولوژی توسط کشورهای توسعه‌یافته به دولت‌های در حال توسعه و کشورهای با اقتصاد در حال گذار را مورد تأکید قرار می‌دهد (رنجبر، ۱۳۹۰).

کنوانسیون ۱۹۸۹ بازل درباره کنترل نقل و انتقال فرامرزی پسماندهای خطرناک و دفع آنها صادر کننده اصلی پسماندهای خطرناک را کشورهای توسعه‌یافته دانسته و برای آنها تعهدات بیشتری مقرر نموده است. این کنوانسیون در عین حال در راستای تصمیم ۱۶/۱۴ شورای حکام برنامه محیط زیست ملل متحد، بر ممنوعیت انتقال پسماندهای خطرناک به دیگر کشورها به ویژه کشورهای در حال توسعه با توجه به موقعیت خاص این کشورها و همچنین ظرفیت محدود آنها در مدیریت این پسماندها و ضرورت انتقال تکنولوژی به این کشورها برای اعمال مدیریت درست این مواد، در ترغیب انتقال تکنولوژی حافظ محیط زیست تأکید نموده است. بند ۱۳ ماده ۴ نیز طرف‌ها را به نظارت دوره‌ای بر امکان کاهش صادرات این مواد خطرناک به کشورهای دیگر به ویژه کشورهای در حال توسعه ملزم می‌نماید (رنجبر، ۱۳۹۰).

تحلیل جایگاه دفاع خطر توسعه در رهنمود اروپایی زیست محیطی ۲۰۰۴

کمیسیون اروپا در پیش‌نویس مسئولیت محیط زیستی فوریه سال ۲۰۰۰ خود یادآور شد که دفاع خطر توسعه گنجانده نشود. بحث پذیرش یا رد دفاع خطر توسعه در رهنمود زیست محیطی اروپا همواره امری بحث برانگیز بوده است. برای نمونه اگرچه امروزه برابر رهنمود اروپایی زیست محیطی دفاع خطر توسعه اصولاً برای متصدیان تاسیسات صنعتی قابل استناد نیست ولی پیش از تصویب این رهنمود، برابر ماده ۲ رهنمود پیشنهادی توسط کمیسیون اروپا در سال ۲۰۰۲، پخش آلاینده‌های ناشی از فعالیت‌هایی که طبق آخرین دستاوردهای علمی در زمان انجام آن‌ها خطرناک محسوب نمی شدند ضیان آور نیست. بنابراین دفاع خطر توسعه، قابل استناد بود. با این وجود، ماده ۳ الف این رهنمود زیست محیطی سال ۲۰۰۴ به عنوان قاعده اولی، مسئولیت محض (مسئولیت بدون تقصیر) متصدیان تاسیسات صنعتی را مقرر نمود. بنابراین به عنوان قاعده باید گفت که این متصدیان برای زیان‌های وارده بر محیط‌زیست که ناشی از فعالیت آنان باشد، مسئول قلمداد می‌شوند حتی اگر آنان در جریان فعالیت خود، متعارف امور را رفتار نموده باشند و در همه احتیاطات لازم را به کار گرفته باشند (قاسم‌زاده، ۲۰۱۵).

رهنمودهای زیست محیطی ۲۰۰۴ پذیرش دفاع رعایت مقررات و دفاع خطر توسعه را به اختیار دولت ها واگذار نمود. این رهنمود مسئولیت محض (مسئولیت بدون تقصیر) متصدیان را پذیرفت ولی با توجه به ماده ۴ آن موارد اختیاری معافیت از مسئولیت عبارتند از ۱- اگر خوانده ثابت نماید که انتشار آلاینده کاملاً طبق شرایط مجوز اعطا شده قوانین ملی و مقررات جامعه اروپا بوده است (دفاع رعایت مقررات)، ۲- متصدی ثابت نماید که در زمان وقوع خسارت و آلودگی، برابر آخرین یافته‌های علمی و فنی نمی‌توانست وقوع خسارت را پیش بینی نماید (دفاع خطر توسعه). در این دو مورد، دولت‌ها اختیار دارند چنان چه متصدی مرتکب تقصیر نشده باشد وی را از جبران خسارت و هزینه پیشگیری معاف نمایند (قاسم‌زاده، ۲۰۱۵).

تفاوت رهنمود زیست محیطی سال ۲۰۰۴ با رهنمود پیشنهادی ۲۰۰۲ کمیسیون آن است که در برابر ماده ۹ رهنمود سال ۲۰۰۲ رعایت آخرین یافته‌های علم و دانش فنی در زمان وقوع خسارت و پخش آلاینده به محیط زیست (دفاع خطر توسعه) دفاع معتبری محسوب می‌شد و شرط پذیرش این دفاع آن بود که متصدی مرتکب تقصیر نشده باشد ولی پذیرش این دفاعیات برای کشورها اجباری بود. ولی در رهنمود زیست محیطی سال ۲۰۰۴ اختیار گنجاندن این دو دفاع به کشورها واگذار شد و در صورت عدم پیش بینی در قوانین ملی، مقررات رهنمود حاکم است و متصدی نمی‌تواند به دفاع خطر توسعه استناد جوید (قاسم‌زاده، ۲۰۱۵).

تعدیل اراده دولت‌ها در پذیرش و اجرای کنوانسیون‌های حفاظت از محیط زیست

یکی از موضوعاتی که در گزارش هیأت عالی‌رتبه دبیر کل سازمان ملل متحد در سال ۲۰۰۴ مورد تأکید قرار گرفته بود تعهدات دولت‌ها در زمینه حفظ محیط زیست بین‌المللی بود که قاعده‌سازی در این قلمرو را الزامی می‌نمود چرا که حیات بشری بدون توجه به محیط زیست امکان‌پذیر نیست. اهمیت احترام به محیط زیست عامل تحول در بحث‌های راجع به مسئولیت بین‌المللی گردیده است. افزایش جمعیت و جهانی شدن در راستای بی‌تفاوتی به محیط زیست و تخریب آن به پیش می‌رود. تلاش برای صنعتی شدن موجب غفلت کشورها از فضای اطراف خود گردیده است. تخریب لایه ازن، آب شدن یخچال‌های قطب شمال و جنوب، افزایش گازهای گلخانه‌ای و جنگ‌ها و آتش‌سوزی‌ها و طوفان‌های مهیب طبیعت، انسان امروز را به تأمل وداشته و از او می‌خواهد که با تصویب قواعد عام‌الشمول جهانی قدم مثبتی در این راه بردارد و زمین را از فجایعی که انسان‌ها بانی و حامی آن است نجات دهد. شکل‌گیری حقوق بین‌الملل محیط زیست یادآور تعدیل اصل صلاحیت انحصاری دولت‌ها در بهره‌گیری از امکانات سرزمینی است و تلاش برای تدوین معیارهای بین‌المللی در فعالیت‌های صنعتی کشورها از توجه به حقوق محیط زیست که از مصادیق بارز حقوق همبستگی است خبر می‌دهد (موثقی، ۱۳۸۸).

شکل‌گیری برنامه محیط زیست ملل متحد در سال ۱۹۷۲ میزان علاقه جامعه بین‌المللی را در حفاظت از محیط زیست نشان داد. پذیرش فرضیه مسئولیت عینی در پاره‌ای از معاهدات بین‌المللی از جمله معاهدات ۱۹۶۲-۱۹۶۳ و ۱۹۷۲ در زمینه مسئولیت فعالیت‌های هسته‌ای، نفتی و اجسام فضایی مسیر پذیرش تعهدات را در حقوق بین‌الملل هموار نموده است. در ماده ۲۱ اعلامیه استکهلم ۱۹۷۲ درباره محیط زیست و اصل دوم اعلامیه ریو ۱۹۹۲ از مسئولیت و تکلیف کشورها در محافظت از محیط زیست سخن رفته است (موثقی، ۱۳۸۸).

حقوق بین‌الملل مصر از کشورها می‌خواهد از زیان رساندن و استفاده نابهنجار از محیط زیست اجتناب کنند. تعهد کشورها به حفاظت از محیط زیست ویژگی عام‌الشمول داشته و تعهدی است در برابر کل جامعه بین‌الملل تا آن حد که نقض تعهدات بین‌المللی که برای تضمین و حفظ محیط زیست انسانی واجد اهمیت اساسی است (ماده ۱۹ طرح پیش‌نویس کمیسیون حقوق بین‌الملل مربوط به مسئولیت دولت‌ها مصوب ۱۹۷۶) حتی در بند دوم ماده ۳۵ پروتکل اول از پروتکل‌های الحاقی ۱۹۷۷ به کنوانسیون‌های چهارگانه ژنو ۱۹۴۹ به ممنوعیت استفاده از ادوات و تکنیک‌های غیرمتعارف جنگی که به محیط زیست صدمه زند تأکید شده است. در ماده ۸ اساسنامه دیوان کیفری بین‌المللی خسارت به محیط زیست از جنایات جنگی محسوب شده. دیوان در شکایت استرالیا و نیوزلند از فرانسه به خاطر انجام آزمایشات هسته‌ای خسارات وارده از این نوع آزمایشات را که با تخریب محیط زیست توأم است متوجه کل جامعه بین‌المللی نمود. این ادعا با توجه به نظریه محیط زیست مشترک و پس از سقوط ماهواره روسی کاسموس ۹۵۴ در خاک کانادا تقویت شد و محیط زیست از مصادیق میراث مشترک بشریت قلمداد می‌شود. در پیش‌نویس طرح سومین میثاق حقوق همبستگی سازمان ملل متحد در ۱۹۸۲ مستند به ماده ۱۵ دول عضو متعهد شده‌اند که شرایط طبیعی حیات را دچار تغییرات نامساعدی نکنند که به سلامت انسان و حیات جمعی صدمه وارد کند. بنابراین در حوزه محیط زیست دولت‌ها تعهدات عام نظیر همکاری در اطلاع‌رسانی، مشورت، مذاکره و مساعدت مشترک را در موضوعات زیست، محیطی را عهده‌دار می‌باشند و به تدریج جامعه بین‌المللی تعهدات بلاعوضی را در جهت منافع مشترک بشریت را بر دولت‌ها تحمیل کرده است که از ویژگی Erga omnes برخوردارند. آراء صادره از محاکم داوری در خصوص حفاظت از محیط زیست به وجود آورنده قاعده حقوق بین‌الملل عرفی در منع دولت‌ها از سوءاستفاده از صلاحیت‌هایشان هستند (دستجردی، ۱۳۹۲).

مسئول پیشگیری و جبران خسارت زیست محیطی

کمیسیون اروپا مسئولیت را بر عهده «متصدی» یا «بهره بردار» قرار داده است. در این سند بهره بردار به شخصی گفته می شود که بر فعالیت انجام شده کنترل و نظارت دارد و لذا شخصی غیر از مالک یا متصرف زمین آلوده است. بهره‌بردار شخصی است که بر فعالیت زیانبار «کنترل عملی» دارد، از این رو شرکت های مادر که کنترل مستقیم و مدیریت روزانه ای بر فعالیت ندارند و نظارتشان غیر مستقین است را شامل نمی‌شمود. بر اساس پیش‌بینی کمیسیون بهره‌بردار دو تعهد اساسی به عهدا دارد: تعهد به اقدام و تعهد مالی. در تعهد به اقدام بهره بردار موظف است در صورت خطر خسارت قریب الوقوع بودن تاخیر اقدانات پیشگیرانه را انجام دهد و اگر اقدامات انجام شده ثمری نداشت هر چه سریع‌تر اطلاعات لازم را در اختیار مقامات صالح دولتی قرار دهد، همچنین در صورتی که خسارتی ایجاد شده بهره-بردار باید بدون تاخیر مقامات را در جریان امر قرار دهد و اقدامات لازم را برای مهار و کاهش خسارت به کار بند (الویری، ۱۳۸۸). مورد خسارت‌های مالی نیز گاهی مسئولیت بهره‌بردار به شکی مستقیم است و از ابتدا هزینه‌های خسارت زیست محیطی را تامین می‌کند و گاهی مقام صالح دولتی پس از انجام تقدامات لازم هزینه را از وی اخذ می‌کند. در کمیسیون توشیحی اروپا پیش بینی شده بود که در صورت یتیم بودن خسارت به این معنا که بهره‌بردار قابل شناسایی نباشد، دولت موظف به جبران خسارت یا پیشگیری از آن است؛ البته این اقدامات طبق دستور العمل فعلی تاثیری در مسئولیت بهره بردار ندارد و طبق اصل «آلوده کننده باید بپردازد» مسئول نهایی بهره‌بردار است.

حقوق اتحادیهٔ اروپا و حقوق بین الملل در بسیاری از موارد ممکن است با قوانین ملّی فرانسه در زمینه تضمین حق بر محیط زیست سالم در تضاد باشد. در این خصوص قضات دادگاه‌های فرانسه توانسته‌اند. در پرتوی اصل کنترل مطابقت قوانین با هنجارهای فراملّی که به «کنترل مبتنی بر کنوانسیون»[1] مشهور است با توجه رویهٔ قضایی دیوان اروپایی حقوق بشر، تصمیمات اتحادیهٔ اروپا و کنوانسیون‌های بین المللی حق بر محیط زیست را ارتقاء بخشند.

در همین اواخر فرانسه با رویکرد معطوف به اصل احتیاطی[2] در قضیهٔ ذرت‌های ژنتیکی[3] مسیری غیر از رهنمودهای اتحادیهٔ اروپا را طی نموده است و علی رغم تأیید نبود خطرات زیست‌محیطی انسانی و بهداشتی، ذرت‌های تغییر شکل یافتهٔ ژنتیکی از سوی اتحادیه اروپا، فرانسه و برخی دیگر از کشورها از جمله یونان با ارائه تفسیر حداکثری از اصل احتیاطی مندرج در منشور اساسی محیط زیست آن را بر خلاف حق بر محیط زیست سالم و حتی قوانین اتحادیهٔ اروپا می‌داند.

بنابراین مشاهده می شود که قبل از ۲۰۰۴ پتانسیل موجود در سطح اتحادیه اروپا و حقوق بین الملل محیط زیست می‌توانست با تدبیر ماده ۵۴ قانون اساسی فرانسه برتری حق بر محیط زیست سالم و بر قوانین فرانسه از طریق رویه قضایی دیوان اثبات نماید، هر چند این تحلیل تنها در قالب یک نظریه قابل ارائه است، در هر صورت دگرگونی‌های کنونی حق بر محیط زیست به ویژه در پرتو کنوانسیون آرهوس می‌تواند به نهادهای ناظر فرانسوی کمک نماید تا با استفاده از این ابزار حق بر محیط زیست را تحکیم بخشند. در حقوق ایران نیز می توان با اندکی تفاوت و در پرتوی مادهٔ ۹ قانون مدنی[4] تفسیری اینچنین از تحول حق بر محیط زیست در ایران ارائه داد.

ماهیت و مبنای مسئولیت زیست محیطی در حقوق ایران و اروپا

در وهله‌ی اول باید این نکته را مورد کنکاش قرار داد که مبنای نظام مسئولیتی مورد نظر ما تابع قواعد حقوق عمومی است یا از نظام مسئولیتِ حقوق خصوصی و مسئولیت مدنی سنتی پی گیری می‌کند. ثمره‌ی این بحث خود را در هدف ها و راهکارهای رسیدن به آن نمایان می‌کند. چنانچه در کشورهایی که از نظام مسئولیت سنتی پیروی می‌کنند حیطه‌ی مسئولیتی محدود به موارد شمرده شده توسط قانونگذار است در حالی که در نقطه‌ی مقابل در نظام مسئولیتی نوین که ریشه در حقوق عمومی دارد قلمروی مسئولیت محض به فعالیت-های خاصی محدود نمی‌شود و در صورت وقوع هر نوع خسارت زیست محیط «فرض تقصیر آلوده کننده » وجود دارد چرا که در نظام مبتنی بر حقوق عمومی اصل بر مسئولیت محض آلوده کننده است در حالی که در مسئولیت سنتی « تقصیر» ملاک مسئولیتی آلوده کننده است. همچنین در دو نظام مفهوم خسارت نیز تفاوت می‌کند در نظام مسئولیتی سنتی (مانند قانون مسئولیت مدنی ایران، فرانسه و...) قابلیت مطالبه‌ی خسارت‌های زیست محیطی با تردید فراوان مواجه است چرا که خسارت مفهوم خاصی دارد و منصرف به اموال خصوصی و حقوق خصوصی اشخاص است. علاوه بر این مواردی مانند دشواری اثبات رابطه سببیت، کم بودن انگیزه پیگیری و دشواری برآورد میزان خسارت در نظام سنتی گردنه ی دشوار جبران این خسارتها را پیچیده‌تر می‌کند و به همین دلیل است که در سال ۱۹۷۰ در آلمان غربی تنها تنها ۱ الی ۲ درصد خسارت‌های زیست محیطی از طریق مسئولیت مدنی جبران شدند.

اما یکی دیگر از تفاوت‌های اساسی در این دو رویکرد؛ کارکرد و هدف آنها است به گونه‌ای که در مسئولیت سنتی هدف جبران خسارت و برگرداندن وضعیت به حالت نخستین است؛ حال آنکه در نظام نوین مسئولیتی هدف اصلی «پیشگیری» از وقوع خسارت است یعنی «پیش از ورود خسارت» مسئولیت زیست محیطی ایجاد می‌شود، شاید بتوان مبنای چنین مسئولیتی را اصل احتیاط دانست.

در حقوق ایران شاید بتوان گفت اصل ۵۰ قانون اساسی حق برخورداری از محیط زیست را از جمله حقوق بنیادین افراد دانسته است و در همین راستا است که قید می‌کند: «نسل امروز و نسل‌های بعد باید در آن حیات اجتماعی رو به رشدی داشته باشند» در نتیجه هر گونه آلودگی غیر قابل جبران آن «ممنوع است» در این راستا به نظر برخی از حقوق دانان (بنگرید به مقاله مسئولیت ناشی از خسارت های زیست محیطی-[استاد] ناصر کاتوزیان، مهدی انصاری) به این دلیل که نظام مسئولیتی ما مبتنی بر تقصیر است و همچنین ناتوانی نظام مسئولیتی سنتی در تبیین خسارات زیست‌محیطی باید قانون‌های خاص در این زمینه به تصویب برسد یا اینکه با استقرا از قوانینی مانند ماده ۲۹قانون آلودگی هوا و حمل ماده اول قانون مسئولیت مدنی در آنجا که مقرر می‌دارد «... یا هر حق دیگری که به موجب قانون برای افراد ایجاد گردیده...» بر اصل ۵۰ قانون اساسی مسئولیت محض را به صورت ترکیبی از مسئولیت مدنی و حقوق عمومی پذیرفت. علاوه بر موارد ذکر شده با توجه به اصل ۱۶۷ قانون اساسی و اعتبار فقه در صورت خلاء قانونی می‌توان گفت مبانی مسئولیت در فقه محصور به تقصیر نیست و با توجه به اصولی ماتند نظریه اتلاف، تعدی و تفریط و احترام اموال میتوان حیطه‌ی مسئولیتی خسارات زیست

---

[1] . Contrôle de conventionalité

[2] . Principe de précaution

[3] . Maïs Transgénique

[4]. به موجب ماده ۹ قانون مدنی ایران« مقررات عهودی که برطبق قانون اساسی بین دولت ایران وسایر دول منعقدشده باشددرحکم قانون است.»

محیطی را در ایران به نظام ترکیبی و عمومی نزدیکتر کرد. البته با توجه به نوپا بودن حقوق محیط زیست و توان برداشت گوناگون از مبانی فقهی بهتر است با توجه به این اصول و مبانی، قانون‌های خاص زیست محیطی در این زمینه به تصویب برسد.

از سوی دیگر، به موجب رهنمود سال ۲۰۰۴ بهره برداران-اشخاص حقیقی یا حقوقی اعم از دولتی یا خصوصی که فعالیت برای آنها انجام می‌شود- دو تعهد عمده دارند: نخست، تکلیف اولیه تعهد به فعل: یعنی در صورتی که خطر قریب الوقوع ورود خسارت وجود دارد، بایستی بلافاصله اقدام پیشگیرانه از ورود خسارت را انجام دهند و در صورت امکان نداشتن پیشگیری، بلافاصله جوانب امر را به اطلاع مقامات صالح دولتی برسانند؛ و دوم، تکلیف ثانویه متحمل شدن خسارت: به این معنی که در صورت ورود زیان، بایستی همزمان با اطلاع دادن به مقام‌های صالح، تلاش کنند آلودگی را مهار کرده و کاهش دهند و در ادامه خسارات وارده را نیز جبران کنند. دلیل به رسمیت شناختن مسئولیت محض این است که اثبات تقصیر عامل زیان در مسایل زیست محیطی برای زیان دیده بسیار دشوار و پر هزینه است. و همچنین از منظر اقتصادی نیز قدرت بازدارندگی مسئوولیت محض بیشتر است چرا که هدف در این نوع از مسئولیت پیشگیری از وقوع خسارت است و نه جبران خسارت‌های وارده و در نتیجه بهره بردار علاوه بر بیمه خطرات احتمالی با « تحلیل های سود و زیان» در اجتناب و پیشگیری از وقوع حادثه تلاش بیشتری می‌کند. چرا که در صورت وقوع حادثه خسارتی دو چندان را متحمل می‌شود.

نتیجه‌گیری

امروزه حفاظت از محیط‌زیست یکی از دغدغه‌های بزرگ جامعه بین‌المللی محسوب می‌شود. ابعاد جهانی آلودگی‌های زیست محیطی، موجب اتخاذ تدابیر موثری در سطح بین‌المللی شده است. در سطح جهانی برای مبارزه با مشکل تخریب محیط زیست اقداماتی انجام گرفته است. علاوه بر این، در داخل کشور ما هم مقررات مختلف به این مهم پرداخته‌اند. از جمله اصل پنجاهم قانون اساسی ایران مقرر می‌کند: در جمهوری اسلامی ایران، حفاظت محیط‌زیست که نسل امروز و نسل‌های بعد باید در آن حیات اجتماعی رو به رشدی داشته باشند، وظیفه عمومی تلقی می‌شود. از این رو فعالیت‌های اقتصادی و غیر آن که با آلودگی محیط‌زیست یا تخریب غیر قابل جبران آن ملازمه پیدا کند، ممنوع است. بدین ترتیب می‌توان گفت که عالی‌ترین قانون موجود در کشور، بر اهمیت حفاظت از محیط زیست تاکید کرده است و با کسانی که تهدیدی برای آن محسوب شوند برخورد می‌شود. در برخی از قوانین پراکنده، جرایم زیست محیطی پیش‌بینی شده است که مراد از آن این است که در تعریف چنین جرایمی آورده‌اند که جرایمی هستند که باعث ورود آسیب و صدمه شدید به محیط زیست و به خطر افتادن جدی و سلامت بشر می‌شوند. با این وجود، هنوز به نظر می‌رسد که قوانین در این خصوص دارای نواقص و محدودیت‌هایی باشند. برخورد قاطع و سریع با مجرمانی که جرایم آنها به محیط زیست آسیب می‌زند، می‌تواند در کاهش این دسته از جرایم نقش پیشگیرانه داشته باشد.

قوانین، آیین‌نامه‌ها و مصوبات فراوانی به تصویب مقنن رسیده تا محیط زیست را از تخریب محافظت کند. اغلب این قوانین، اقدام به جرم‌انگاری فعالیت‌های مخرب محیط زیست کرده‌اند و مفهومی به نام «جرایم زیست محیطی» را ایجاد کرده‌اند. در تعریف چنین جرایمی، آورده‌اند که جرایمی هستند که باعث ورود آسیب و صدمه شدید به محیط زیست و به خطر افتادن جدی و سلامت بشر می‌شوند.

آنچه از وضع قوانین و مقررات برمی‌آید، نشان می‌دهد که حقوق برای حفظ طبیعت عزم خود را جزم کرده، حجم وسیعی از قوانین در این رابطه تصویب شده و از سوی دیگر، رشته حقوق محیط‌زیست هم در سطح کارشناسی ارشد راه‌اندازی شده تا مشکل کمبود نیروی انسانی متخصص در این حوزه را برطرف کند. اما واقعیات نشان می‌دهد که هنوز کشور ما جایگاه قابل قبولی در حفاظت از زیست بوم در سطح جهانی ندارد.

سازمان حفاظت محیط زیست، متولی مستقیم امر محیط‌زیست در ایران است. مهم‌ترین اهداف این سازمان اقداماتی مثل تحقق اصل پنجاهم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران به منظور حفاظت از محیط‌زیست و تضمین بهره‌مندی درست و مستمر از آن و حفاظت از تنوع زیستی کشور است. قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست از جمله وظایف این سازمان را پیشگیری و ممانعت از آلودگی و هر اقدام مخربی که موجب بر هم خوردن تعادل و تناسب محیط زیست می‌شود، می‌داند.

در کنار سازمان‌های دولتی، سازمان‌های خودجوش غیر دولتی به وجود آمده‌اند که در حفظ محیط زیست تلاش می‌کنند، ازجمله NGOهای زیست محیطی، رشد کمی خوبی داشته‌اند. اما رشد کیفی این تشکل‌ها نتوانسته است چون رشد کمی آنها منحنی رو به بالایی داشته باشد که باید مورد بررسی قرار گیرد. عدم وابستگی به بودجه دولتی و ایجاد بسترهای مناسب برای توانمند سازی سازمان‌های مردم‌نهاد، دادن آزادی عمل به آنها برای فعالیت‌های آموزشی، اجتماعی و فرهنگی و به رسمیت شناختن سازمان‌های مردم‌نهاد به عنوان نهادهای غیردولتی و غیرسیاسی، می‌تواند تشکل‌های زیست محیطی را به مهم‌ترین اهرم‌های اجرایی در رفع مشکلات زیست محیطی جامعه بدل کند. این سازمان‌های مردم نهاد، برای فعالیت می‌توانند در سازمان محیط‌زیست یا وزارت کشور یا سازمان ملی جوانان به ثبت برسند.

اگر چه محیط زیست صحنه صف آرایی نیروهای متخاصم بوده و بر همین اساس هم آسیب پذیری آن از مخاصمات غیرقابل اجتناب می باشد؛ لکن مقررات بین المللی حقوق بشردوستانه مترصد آن بوده اند که با تصویب مقرراتی سطح صدمات و خسارات وارده به محیط زیست را به وضعیت قابل تحمل برسانند. علت عمده این تلاش‌ها نیز به این خاطر بوده که آسیب جدی به محیط زیست می‌تواند مانع اقدامات لازم برای محافظت از قربانیان درگیری های مسلحانه مانند مجروحین، بیماران، اسیران جنگی و یا غیرنظامیان شود. با عنایت به این مهم و تخریب گسترده محیط زیست در اثر تولید و استفاده فزاینده از تسلیحات پیشرفته، کشورها و سازمان های بین المللی به ویژه در دهه های اخیر سعی نموده‌اند با ایجاد هم گرایی‌ها و کنوانسیون‌های مختلف، محدودیت‌هایی را در راستای حمایت از محیط زیست به وجود آورند. در همین راستا اسناد مختلفی از جمله کنوانسیون (EN-MOD) در سال ۱۹۷۶، اعلامیه استکهلم در سال ۱۹۷۲ و اعلامیه ریو در سال ۱۹۹۲ که نشان دهنده همگرایی‌های بین المللی در زمینه حفاظت از محیط زیست می‌باشد، به وجود آمد. با این حال تلاش‌های بین المللی در ایجاد اسناد مزبور خلاصه نشده بلکه در خلال اسناد دیگر بین المللی و منطقه‌ای نیز هر چند به صورت غیر متمرکز این حمایت‌ها مطمح نظر تابعان حقوق بین الملل بوده است.

کنوانسیون EM-MOD که در ارتباط با حفاظت از محیط زیست طبیعی در برابر تغییرات می باشد جزو اسناد مهمی به شمار می‌رود که به دنبال فجایعی که ایالات متحده در جنگ ویتنام علیه مخفی‌گاه‌های ویت گانقها که در جنگل‌ها قرار داشت انجام داد تدوین گشت. آمریکا با پاشیدن عامل نارنجی باعث تخریب گسترده محیط زیست طبیعی و نابودی جنگل ها شده و اثرات غیرقابل جبرانی را بر

محیط زندگی افراد ساکن در این مناطق بر جای گذاشت که هم‌اکنون نیز با تولد کودکان ناقص الخلقه همچنان اثرات خود را بروز می‌دهند. بروز فجایع اینچنینی باعث گردید تا تدوین کنندگان اساسنامه دیوان کیفری بین المللی تخریب محیط زیست را در زمره جنایات جنگی قرار دهند. بر اساس ماده ۸ اساسنامه «انجام عمدی حمله‌ای با علم به اینکه چنین حمله‌ای باعث تلفات جانی یا آسیب به غیرنظامیان یا خسارات به اهداف غیرنظامی یا آسیب گسترده، درازمدت و شدید به محیط زیست گردد جزو جنایات جنگی محسوب خواهند شد.

بررسی اسناد بین المللی نیز موید آن است که در ارتباط با حمایت بین المللی از محیط زیست دو دسته از اسناد و مقررات در صحنه بین المللی وجود دارد. گروهی از این اسناد که جزو اسناد و مقررات حقوق بشردوستانه محسوب نمی‌شوند به صورت مطلق و به عنوان اصول و قواعد کلی به حمایت از محیط زیست و یا عناصر خاصی از آن پرداخته‌اند. گروه دیگری از اسناد و مقررات نیز وجود دارند که جزو منابع معاهداتی حقوق بشردوستانه محسوب می‌شوند و در زمان بروز مخاصمات مسلحانه تکالیف طرفین درگیر در جنگ را در رابطه با حفاظت از محیط زیست در برابر تخریب و آلودگی بیان داشته‌اند.

توجه به گستره و شدت آلودگی‌ها و تخریب عناصر تشکیل‌دهنده محیط‌زیست، جامعه بین‌المللی را به تدوین و تنظیم قوانین و مقررات گوناگون سوق داده است. با عنایت به بررسی‌های انجام شده از مهم‌ترین اولویت‌های محیط‌زیست در برنامه پنجم، می‌توان موارد زیر را برشمرد:

- آموزش، تنویر افکار و ارتقای آگاهی‌های عمومی در خصوص حفاظت از محیط‌زیست.
- ارتقای مشارکت‌های مردمی برای حفاظت از محیط زیست و منابع طبیعی.
- استفاده بهینه از منابع انرژی در راستای کاهش آلاینده‌ها.
- حفاظت و بهره‌برداری پایدار از منابع طبیعی و زیست‌محیطی.
- کنترل بار آلودگی‌ها با تکیه بر کاهش و مدیریت ضایعات و پسماندها.
- استفاده از فناوری‌های پاک.
- ارتقای شناخت علمی از فرآیندهای زیست‌محیطی کشور.

منابع و مراجع

[۱] قلی‌زاده، ۱۳۸۱
[۲] کاشانی، ۱۳۹۱
[۳] بهرامی احمدی، ۱۳۸۸
[۴] قاسم‌زاده، سید روح‌اله، ملکشاهی، حامد، علوی، سیدمحمدتقی.۲۰۱۵. تحلیل اصل اقدام‌های احتیاطی در حقوق محیط‌زیست اروپا،«کنفرانس بین‌المللی توسعه پایدار، راهکارها و چالش‌ها با محوریت کشاورزی، منابع طبیعی، محیط‌زیست و گردشگری، تبریز، اسفند ماه.
[۵] عبدالهی و معرفی، ۱۳۸۹
[۶] رنجبر، ۱۳۹۰
[۷] قاسم زاده، ۲۰۱۵
[۸] موثقی، ۱۳۸۸
[۹] دستجردی، ۱۳۹۲
[۱۰] الویری، ۱۳۸۸
[۱۱] آذرنگ،عبدالحسین.(۱۳۶۴).تکنولوژی و بحران محیط زیست، چاپ اول. تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
[۱۲] اسدی، محمدرضا.(۱۳۸۴). محیط زیست و منابع طبیعی؛ مسائل سیاست جهانی. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
[۱۳] امینی، لیلا.(۱۳۷۸). مسئولیت بین المللی دولتها در قبال آلودگی محیط زیست،چاپ اول. تهران: نشر خط سوم.
[۱۴] بک،اولریش.(۱۳۸۹).جامعه در مخاطره جهانی، چاپ اول. ترجمه محمدرضا مهدی زاده.چاپ اول. انتشارات کویر.
[۱۵] تریف، تری.(۱۳۸۱). رویکرد زیست محیطی؛ مراحل بنیادین اندیشه در مطالعات امنیت ملی، ترجمه اصغر افتخاری. تهران: نشر پژوهشکده مطالعات راهبردی.
[۱۶] تیرل، وال.(۱۳۷۸). رشد و توسعه، چاپ اول. ترجمه منوچهر فرهنگ و فرشید مجاور حسینی. تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
[۱۷] جکسون، رابرت و گئورک سورنسون.(۱۳۸۳). درآمدی بر روابط بین الملل. ترجمه مهدی ذاکریان و دیگران. تهران: نشر میزان.
[۱۸] حسینی آزاد، معصومه. (۱۳۸۹). ژئوپلتیک زیست محیطی؛اندیشه های ژئوپلتیکی در قرن بیستم. تهران: نشر وزارت امور خارجه.
[۱۹] دابسون،اندرو.(۱۳۸۸).اندیشه اجتماعی و سیاسی سبز، چاپ اول. ترجمه محسن،ثلاثی.تهران:انتشارات جامعه شناسان.
[۲۰] دالبی، سیمون.(۱۳۸۰). ژئوپلتیک زیست محیطی؛اندیشه های ژئوپلتیکی در قرن بیستم،چاپ دوم. ترجمه محمدرضا حافظ نیا و هاشم نصیری. تهران: نشر زوارت امور خارجه.
[۲۱] شولتز، ریچارد.(۱۳۸۶). رویکردهای جدید در مطالعات امنیت، چاپ دوم. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
[۲۲] قاسم‌زاده، سید روح‌اله(۱۳۹۴). تحلیل حقوقی خطر توسعه در حقوق اروپا، ایالات متحده آمریکا و ایران، تهران: شرکت سهامی انتشار.
[۲۳] مک کین لادی، آردی و دیگران.(۱۳۸۰). امنیت جهانی، رویکردها و نظریه ها، چاپ سوم. ترجمه اصغر افتخاری. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
[۲۴] موير، ریچارد.(۱۳۷۹). درآمدی بر جغرافیای سیاسی، چاپ دوم. ترجمه دره میر حیدر. تهران: انتشارات سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.
[۲۵] والگر، جان.(۱۳۸۱). محیط زیست و منابع طبیعی؛ مسائل سیاست جهانی، چاپ اول. ترجمه محمد کمال سروریان. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی
[۲۶] ابیانه، سیدمحمد.(۱۳۸۳). جهانی شدن و محیط زیست.نمایه پژوهش. شماره ۲۳ و ۲۴.
[۲۷] امیر ارجمند، اردشیر.(۱۳۸۰). حفاظت از محیط زیست و همبستگی ملی.مجله تحقیقات حقوقی. شماره ۱۵.
[۲۸] بیات، سمیه.(۱۳۸۵).اجلاس های توسعه پایدار. ماهنامه راه فردا. شماره ۷.
[۲۹] ترابی، قاسم.۱۳۸۸. محیط زیست ازمنظر واقع گرایی، لیبرالیسم و بوم گرایان افراطی. بولتن موسسه ابرارمعاصر تهران.شماره ۱.
[۳۰] تقی زاده انصاری، مصطفی و مونا فائقی راد.(۱۳۸۹). مسئولیت بین المللی دولتها در حفاظت از محیط زیست. دو فصلنامه کانون وکلای دادگستری گیلان. سال دوم. شماره ۴.

[۳۱] رضایی، رحیم.(۱۳۸۸). محیط زیست و توسعه پایدار. ماهنامه کاوش، شماره ۲۴.

[۳۲] رمضانی قوام آبادی، محمدحسین.۱۳۹۱. بررسی راهبردی آموزش حفاظت از محیط زیست در ایران: ضرورت ها و تنگناها. فصلنامه راهبرد. شماره ۶۵ .

[۳۳] زاهدی، شمس السادات.(۱۳۸۴). جهانی شدن و توسعه پایدار. ویژه نامه موسسه ابرار معاصر تهران. شماره۷.

[۳۴] سیدنورانی،سیدمحمد رضا و دیگران.(۱۳۸۱). جهانی شدن و محیط زیست. فصلنامه اطلاعات سیاسی – اقتصادی. شماره ۱۸۴و ۱۸۳ .

[۳۵] سیف افجه ای، شمس السادات.(۱۳۸۵). جهانی شدن و توسعه پایدار. ویژه نامه موسسه ابرار معاصر تهران. شماره۷.

[۳۶] سیم بر، رضا.(۱۳۸۳). حقوق بشر در چارچوب محیط زیست. فصلنامه اطلاعات سیاسی – اقتصادی. شماره ۲۰۱ و ۲۰۲.

[۳۷] علوی تبار، پرویز.(۱۳۹۰). جامعه شناسی محیط زیست.فصلنامه تحقیقاتی محیط زیست. سال سوم، شماره ۴

[۳۸] قربانی، اردشیر. ۱۳۸۹. حفاظت از محیط زیست و همبستگی ملی در ایران .مجله تحقیقات حقوقی. شماره ۱۵.

[۳۹] کریمیان، علی. ۱۳۹۰. محیط زیست و اجلاس های توسعه پایدار. ماهنامه گزارش. شماره ۸۵.

[۴۰] کریمی، مونا. ۱۳۸۳. دموکراسی زیست محیطی برای حفاظت از محیط زیست در حقوق بین الملل. فصلنامه راهبرد. سال هیجدهم. شماره ۵۰.

[۴۱] قاسم‌زاده، سید روح‌اله.۱۳۸۶. « بررسی ابعاد حقوقی محیط‌زیست با تأکید بر جنبه‌های پیشگیری از آلودگی محیط‌زیستی»، فصلنامه «سه علامه تبریزی» دانشگاه تبریز، پاییز.

[۴۲] ماندر، جری.(۱۳۸۳) محیط زیست در چنبره جهانی سازی. سیاحت غرب، شماره ۱۴.

[۴۳] مصلی نژاد، عباس.۱۳۸۷. بررسی جنبه های مختلف امنیت زیست محیطی با رویکرد مکتب انتقادی. مجله محیط شناسی. سال سی و چهارم. شماره ۴۶.

[۴۴] میرحیدر،دره.(۱۳۸۲). سیاست و محیط زیست؛ مورد آلودگی شهر تهران. فصلنامه ژئوپلتیک. سال چهارم. شماره ۳.

[۴۵] نصری مشکینی، محمدرضا.(۱۳۸۷). تحولات زیست محیطی و امنیت بین الملل. فصلنامه سخن. سال اول. شماره ۲.